

EksPLICITINĖ terminų sinonimija nemoksliniame sveikatos diskurse

ASTA MITKEVIČIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

ORCID id: <https://orcid.org/0000-0001-5508-1555>

ANOTACIJA

Straipsnyje nagrinėjama terminų sinonimija, išreikšta metakalbiniais komentarais. Tikintis identifikuoti įvairesnius sinonimų tipus, nuspręsta tirti sinonimus ne moksliniuose, o plačiai visuomenei skirtuose tekstuose. Pagrindinis tyrimo šaltinis – interneto tekstyno *Lithuanian Web 2014 (ltTenTen14)* dalis iš šviečia-mojo pobūdžio sveikatos tematikos interneto svetainių tekstų. Atliekant tyrimą buvo siekiama nustatyti eksPLICITINĖS sinonimijos pobūdį, išskirti probleminius atvejus. Nemažai dėmesio straipsnyje skiriama sinonimų atrankos klausimams.

ESMINIAI ŽODŽIAI: terminai, sinonimų atranka, eksPLICITINIAI sinonimai, funkciniai sinonimai, tekstynas, komunikacinė situacija.

ABSTRACT

The article addresses the synonymy in terminology expressed by metalinguistic comments. To identify more varied types of synonyms, it was decided to study the synonyms in the texts intended for the general public rather than scientific texts. The main source of the study is the part of web corpus *Lithuanian Web 2014 (ltTenTen14)* compiled from texts taken from educational health websites. The study intended to reveal the character of explicit synonymy, to distinguish the most problematic cases. Considerable attention is paid to the questions of the selection of synonyms.

KEYWORDS: terms, selection of synonyms, explicit synonyms, functional synonyms, corpus, communicative situation.

Vienas iš sunkiausių terminų sinonimijos vartosenos tyrimo etapų – reprezentatyvių duomenų atranka. Galimas kelias – ieškoti konkrečių sinonimų pagal iš anksto žinomą sinonimų, pavyzdžiui, atrinktų iš terminų žodynų ar elektroninių terminų duomenynų (terminų bankų,

bazių), sąrašą. Pagrindinis šio būdo privalumas – nereikia kaskart spręsti, ar konkretūs kalbos vienetai yra sinonimai ir apskritai ar jie yra terminai. Kitas kelias – ieškoti iš anksto nenumatytų sinoniminių terminų. Tokiu atveju arba reikia ištiesai skaityti tekstus, arba apsiriboti eksplicitiškai išreikšta terminų sinonimija. Sinoniminiai terminai, kaip žinoma, tekste gali būti išskirti grafiškai (šriftu, skliaustais ir kt.) arba susieti metakalbiniais komentarais (metakalbiniais žymekliais), pavyzdžiui: *arba, dar vadinama, kitaip, kitas terminas* ir pan.

Eksplicitinė terminų sinonimija aktuali ir verta gilesnio žvilgsnio ne tik dėl taikomosios vertės, bet ir dėl to, kad atspindi sąmoningą adresanto požiūrį į terminų santykį ir nėra tiesiog neatidumo ar neapsižiūrėjimo pasekmė, kas pasitaiko kitais sinonimijos (plačiau – variavimo) atvejais.

Šio straipsnio tikslas – aptarti eksplicitinę terminų sinonimiją nemoksliniame diskurse. Tyrimu buvo siekiama nustatyti tokios sinonimijos pobūdį, išskirti probleminius atvejus.

Tyrimo šaltinis – lietuvių kalbos interneto tekstynas *ltTenTen14*, kurio apimtis – per 778 milijonai žodžių. Šis tekstynas sudarytas iš interneto tekstų pagal *SpiderLing* voro paiešką 2014 m. balandžio mėnesį ir yra prieinamas *Sketch Engine* (Kilgarriff ir kt. 2014) vartotojams¹. Atliekant tyrimą naudotas ne visas tekstynas, o tik jo dalis – sveikatos tematikos svetainių tekstai (apie tai plačiau kitame skyriuje). Kodėl tirti nepasirinkti moksliniai tekstai – tradicinis terminų tyrimo šaltinis, natūrali terminų aplinka? Žinoma, kad terminų pasirinkimą lemia ne tik kognityviniai ir kalbiniai, bet ir komunikaciniai veiksniai. Šiuolaikinėje terminologijoje pripažįstama, kad viena sąvoka gali turėti tiek lingvistinių formų, kiek yra skirtingų komunikacinių situacijų, kuriose prireikia skirtingos kalbinės raiškos (Sager 1990: 58). Taigi, nevienalyčiame interneto tekстыne buvo tikimasi rasti įvairesnio tipo sinonimų, kurie, tikėtina, moksliniam tekstui nebūdingi.

SINONIMŲ ATRANKA

Apie sinonimų atranką pagal metakalbinius žymeklius lietuvių terminologijoje rašyta dar nedaug. Čia minėtina Sigitos Stankevičienės disertacija,

¹ Šis tekstynas priklauso *TenTen* tekstynų šeimai, kurioje daugiau nei 40 kalbų interneto tekstynų, sudarytų vadovaujantis tais pačiais kriterijais. Plačiau žr. <https://www.sketchengine.eu/documentation/tenten-corpora/>.

kurioje rašoma, kad lietuviškuose fizikos vadovėliuose eksplicitiškai sinonimai žymimi apibrėžiamosios reikšmės veiksmažodžiais (*vadinti, sakyti*) su pridedamosios reikšmės žodžiais (*dar*), skiriamuoju jungtuku *arba*, sinonimai pateikiami skliaustuose (kartais su tikslinamąja nuoroda *t. y.*) (Stankevičienė 2013: 136–137). Monografijoje apie automatinį lietuvių kalbos terminų atpažinimą ir apibrėžimą užsimenama, kad sinonimija tekстыne gali būti nustatoma pagal modelių metodą (*x is also called y – x taip pat vadinamas y*) (Bielinskienė ir kt. 2015: 71), tačiau plačiau apie lietuvių kalbos informatyviuosius kontekstus su sinonimais ten nerašoma.

Lietuvių mokslo kalbos tekстыne *CorALit* (devyni milijonai žodžių, 1999–2009 m. tekstai) pabandyta ieškoti sinoniminių terminų, įvedus žodžio pradžią *vadinam* ir *sakom*. Pastaroji paieška davė vos 26 eilutes, o jose *sakom** nesieja sinonimų. *Vadinam** konkordansas daug didesnis (778 eilutės) ir informatyvesnis, tad toliau automatiškai jame ieškota eilučių su *dar, kitaip, taip pat*, po to papildomai peržiūrėti kairieji kolokatai. Nustatyta, kad apie sinonimus signalizuoja tokie metakalbiniai komentarai:

[kitaip] dar vadinam*
 kartais [dar] vadinam*
 dažnai / dažniau / dažniausiai [dar] vadinam*
 trumpai / trumpiau vadinam*
 paprastai vadinam*
 arba vadinam* (įvardžiutinė forma)

Taigi, mokslo tekстыne patikrinus, kad apie sinoniminius terminus tikrai signalizuoja dalyvis *vadinamas*, *-a* su atitinkamaisrieveiksmiais ar jungtuku, toliau pereita prie interneto tekstyno. Interneto tekстыne *ltTenTen14* paprastoji paieška pagal *vadinam** davė daugiau nei 232 tūkstančių eilučių konkordansą. Tada buvo peržiūrėti žodžio dažnumo duomenys pagal interneto svetaines (duomenų kategorija „text types“). Pastebėta, kad pirmajame dešimtuکه (dešimtoje vietoje) atsidūrė sveikatos tematikos svetainė *sveikaszmogus.lt* (toliau – SŽ) (1 921 pavartojimo atvejis), trisdešimtuکه – ir *sveikas.lt* (toliau – SV) (30-a vieta, 1 064 pavartojimo atvejai), o šimtuکه esama ir daugiau šios tematikos svetainių, dauguma – plačiai visuomenei, šviečiamojo pobūdžio. Tai tapo paskata tirti tekstyno duomenis būtent iš sveikatos ir medicinos svetainių, skirtų plačiai visuomenei. Paieška tame interneto tekстыne apribota tik minėtų dviejų svetainių tekстыtais (toliau – sveikatos patekстыnis) – *vadinam** dažnis jose pasirodė pakanamas tyrimui atlikti (beveik 3 000 eilučių), o ir tekstų adresatas gana

panašus². Toliau sveikatos patekstinio *adinam** konkordanse automatiškai filtruotos eilutės, kuriose per tris pozicijas nuo ieškomojo žodžio užfiksuota *dar, kitaip, taip pat, dažnai, trumpai, paprastai, arba*, vėliau peržiūrėtas kairysis kontekstas. Taip buvo nustatyti metakalbiniai komentarai, siejantys sinonimus (žr. 1 lentelę). Tokiais komentarais žymimas arba vien alternatyvus, papildomas sąvokos įvardijimas (populiariausias modelis *dar adinam**), arba kartu nurodoma ir įvardijimų skirtybė (stilius, dažnumas ir kt.). Tai koreliuoja su Kazimiero Župerkos išskirtomis metakalbinių komentarų funkcijomis – konstatuoti raiškos variantus ir apibūdinti variantišką kalbinę raišką (žr. Župerka 2012: 130–142).

Papildomai buvo automatiškai išrūšiuotos eilutės, kuriose užfiksuotos įvardžiutinės dalyvio *adinamas, -a* formos, ir tada peržiūrėta kiekviena iš tų eilučių. Nors sinonimų paieška pagal *adinamasis, -oji* yra rezultatyvi, tačiau vienas pats įvardžiutinis dalyvis, regis, nėra tiesioginis sinonimų žymeklis. Iš analizuojamų duomenų matyti, kad sinonimus tokiose eilutėse leidžia identifikuoti skliaustai, kableliai, brūkšniai, taip pat kiti sinonimų žymekliai (*arba, kitaip*), o ne kalbamoji dalyvio forma, plg.:

adinamojo abdominalinio (pilvinio) tipo nutukimas SV;
nepageidaujamą, adinamąjį šalutinį, poveikį SŽ;
adinamasis žuvies kvapo sindromas, arba trimetilaminurija SŽ.

Vis dėlto tokio tipo pavyzdžiai imti šiam straipsniui, nes juose taip pat užfiksuota eksPLICITINĖ terminų sinonimija.

Lentelėje išvardyti metakalbiniai komentarai jungiami tarpusavyje, tad vartojamos įvairios jų kombinacijos, pvz.: *dar kitaip adinamas, dažnai liaudies adinama* ir kt., ypač dažnai į juos įeina *dar*. Kitaip nei mokslo kalbos tekstyne *CorALit*, sveikatos patekstinėje nerasta sinonimų, susietų pagal modelį *trumpai / trumpiau adinam**.

Čia buvo aptarti tik keli formalieji sinonimų rodikliai, o kai kurie, būtinai pridurti, nėra išimtinai tik sinonimų žymekliai. Be kitų, šiam tyrimui neaktualių vartosenos faktų, kur kalbamieji metakalbiniai komentarai signalizuoja ne apie sinoniminiuos terminus (pvz., *galima pasiekti tokią gilią hipnozę, dar adinamą somnambulizmu, kad SŽ*), svarbu tai, kad tiriamojame medžiagoje taip pat žymimi ir terminai, kurie įvardija skirtingas sąvokas. Tačiau jie laikytini nebent kontekstiniais sinonimais, pvz.:

² Pridurtina, kad tose svetainėse rašoma ne tik medicinos, bet ir psichologijos, sporto, mitybos, sveikos gyvensenos ir kt. temomis. Tai lemia ir atitinkamą terminiją. Tyrimo tematikai taip pat svarbu, kad tekstuose cituojama arba perpasakojama sakytinė kalba, o jos ypatybės turi įtakos ir terminų vartosenai, kaip antai vartojamos trumpesnės terminų formos ir kt. Be to, bent jau dalis tekstų gali būti verstiniai.

Dėl laisvųjų radikalų kiekio mažinimo savybės vitaminas [vitaminas C – *aut. past.*] dar vadinamas antioksidantu SŽ;

<...> kai kuriems pacientams gali atsirasti plaučių uždegimas (vadinamoji plaučių intersticinė pneumonija), kraujas šlapime, stiprus odos niežulys, veido, lūpų, burnos ar gerklų patinimas, dėl kurio gali būti sunku kvėpuoti ir nuryti, pilvo skausmas SV.

1 lentelė. Terminų sinonimiją žymintys metakalbiniai komentarai su *vadinam**

METAKALBINIS KOMENTARAS	METAKALBINIU KOMENTARU IŠREIŠKIAMA SKIRTYBĖ
dar vadinam* taip pat vadinam* kitaip vadinam* arba vadinam* vadinam* įvairiai [vadinam* (įvardžiuotinė forma)]	–
moksliskai / mokslininkų vadinam*	stilius (mokslinė vartosena)
mediciniškai / medicinoje vadinam* gydytojų vadinam*	stilius (dalykinė, profesinė vartosena ³)
liaudies / liaudyje / liaudiškai vadinam* žmonių vadinam* visuomenėje vadinam* populiariai vadinam* paprastai vadinam* vadinam* tiesiog	stilius (bendroji, neformalioji, populiarioji vartosena ⁴)
kartais vadinam* dažnai vadinam* neretai vadinam*	dažnumas
pasaulyje vadinam* kitur vadinam* čia vadinam*	vieta ⁵

³ K. Župerka nustatė, kad metakalbiniais profesinės kalbėsenos komentarais dažniausiai pateikiama medikų kalba (Župerka 2007: 63).

⁴ Aptardamas liaudiškos kalbėsenos metakalbinius komentarus, K. Župerka teigia, kad „komentarais su veiksmažodžio *vadinti* formomis dažniausiai komentuojami vadinamieji liaudies terminai, tradiciniai ir naujesni, tarp pastarųjų – ir žargoniniai“ (Župerka 2012: 188).

⁵ Rasti tik pavieniai atvejai.

Taigi, kitas, daug sudėtingesnis, tyrimo etapas – atskirti tikruosius sinonimus nuo kontekstinių sinonimų. Kadangi buvo atliekamas individualus tyrimas, sveikatos mokslų specialistų pagalba nebuvo prieinama. Tad teko dalykinės informacijos ieškoti įvairiuose žinynuose. Išsamiausias medicinos terminų žodynas (MedŽ) išleistas prieš daugiau nei 40 metų, o *Medicinos enciklopedija* (MedE) – prieš 30. Natūralu, kad juose užfiksuota sinonimų, kurie jau nebevartojami, ir ten nėra tyrimui aktualių terminų, naujų sąvokų įvardijimų. Paranki tyrimo tematikai pasirodė elektroninė *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (VLEe), taip pat naudotasi terminų straipsniais svetainėje *ligos.lt*, TLK-10-AM, *Google* paieška ir kt. šaltiniais (kaip jau sakyta, tiriamojame medžiagoje esama ne tik medicinos terminų). Vis dėlto ne visais atvejais pavyko išsiaiškinti, ar atrinkti pavyzdžiai yra sinonimai, todėl kiekybinė sinonimų analizė nebuvo atliekama⁶.

Taigi, apibendrinant pabrėžtina, kad, identifikuojant sinonimus (net ir eksplicitinius), reikia atsakyti į tokius klausimus:

- Ar abu leksiniai vienetai yra terminai?
- Ar terminai yra sisteminiai sinonimai?

SINONIMIJOS POBŪDIS

Sveikatos patekstinyje eksplicitiniai sinonimai, kaip ir galima buvo tikėtis, atlieka informavimo (didaktinę) ir (ar) aiškinamąją funkcijas. Sinonimas nurodomas kaip alternatyvus, papildomas sąvokos įvardijimas (a), taip pat ir kaip aiškesnis, pagal vidinę formą adresatui suprantamesnis ar geriau žinomas terminas (b), pvz.:

- a) *adrenalino, taip pat vadinamo epinefrinu SV; Vidurių užkietėjimas, dar vadinamas obstipacija SŽ; Forerio, dar vadinamą Barnumo, efektą SŽ; negimdinio (vadinamojo ektopinio) nėštumo SV; Riebalų nušiurbimas, dar vadinamas lipoplastika arba liposkulptūra SŽ; spalvų terapija, dar vadinama chromoterapija SŽ;*
- b) *acetilsalicilo rūgštis (populiariai vadinama aspirinu) SV; Air Flow metodu (kitai vadinamu sodapūte) SŽ; fruktozė, dar vadinama vaisių cukrumi SŽ; Makšties kandidozė (kitai vadinama pienlige) SV; vadinamojo abdominalinio (pilvinio) tipo nutukimas SŽ ir kt.*

⁶ Žinynuose ne visada vienodai traktuojami terminų santykiai. Pavyzdžiui, VLEe kaip termino *antikūnai* sinonimas nurodytas tarptautinis terminas *imunoglobulinai*, o *Aiškinamajame imunologijos ir alergologijos terminų žodyne* (AIATŽ) jie nėra sinonimai (plg. *imunoglobulinai* „glikoproteinų molekulės, atliekančios antikūnų funkcijas“).

Be abejo, daugeliu atvejų griežtai teigti, kad sinonimo paskirtis yra aiškinimas, negalima, nes sinonimas gali būti nurodomas ne siekiant paaiškinti, o tiesiog pasakyti kitą sąvokos pavadinimą, plg. *Štein-Leventalio sindromui, kitaip dar vadinamam policistinių kiaušidžių sindromu* SŽ ir kt. Kai antrasis terminas atrodo aiškesnis už pirmąjį, galima įžvelgti aiškinimą⁷. Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, eksplicitiškai siejami ne tik sinonimai, sudarantys opoziciją pagal kilmę, bet ir vadinamieji motyvaciniai sinonimai, įvardijantys tą pačią sąvoką pagal skirtingus požymius (plačiau Mitkevičienė 2020: 11–12).

Kaip žinoma, terminai vartosenoje gali būti trumpinami elipsiškai, keičiami hiperonimais ar kitais platesnės reikšmės terminais, perfrazuojami. Taip pat gali būti ir pailginami, kai atrodo ne visai aiškūs, ypač ne mokslo kalboje (apie pastarąjį, beveik netyrinėtą atvejį užsimena Kazimieras Gaivenis (Gaivenis 2014: 122)). Terminų vartosenos ypatumai ir polinkiai turi įtakos tam, kad sveikatos patekstinyje kaip sinonimai susiejami ir netikslios formos terminai. Kaip antai pavyzdyje *2 tipo diabetas dar vadinamas nuo insulino nepriklausomu cukriniu diabetu (NINCD)* SV pirmasis terminas yra sutrumpintas, praleidus dėmenį *cukrinis* (plg. *2 tipo cukrinis diabetas* TLK-10-AM), arba pavyzdyje *vadinamoji kiaulytė (parotitas)* SŽ antrasis terminas pavartotas be dėmens *epideminis* (plg. *kiaulytė, epideminis parotitas* TLK-10-AM, VLEe). Ir priešingas pavyzdys – *atsiskyrimo procesas (jis dar vadinamas separacija)* SŽ⁸, kur pirmasis terminas yra pailgintas žodžiu *procesas*.

Sinonimai su metakalbiniais komentarais atspindi realią terminų vartoseną nemoksliniame disкурse, kur susipina sisteminė ir kontekstinė sinonimija, pvz.: *citologinį gimdos kaklelio tepinėlį, kitaip vadinamą PAP testą* SV; *citologinis tyrimas, dar vadinamas Pap testu* SŽ; *PAP tyrimą. Šis tyrimas dar vadinamas onkocitologiniu ar citologiniu gimdos kaklelio tepinėliu* SŽ. Jau vien iš terminų formos, t. y. vadovaujantis lingvistiniu raiškos kriterijumi, galima bandyti spėti, kurie sinonimai nėra vienodos semantinės apimtys. Žinoma, tekstinėmis ypatybėmis ne visada galima aiškinti terminų įvairumą – ne visi terminai yra nusistovėję. Taip pat neatmestinas neatidumas raiškai, klaidos, o kai tekstas verstinis – originalo kalbos įtaka.

⁷ Ona Petrėnienė nustatė, kad sinonimai mokslo populiarinamuosiuose tekstuose dažniausiai vartojami siekiant paaiškinti tarptautinius terminus (Petrėnienė 2003: 48).

⁸ Kontekstas: „Aišku, ir atsiskyrimo procesas (jis dar vadinamas separacija) prasideda daug anksčiau negu paauglystėje ar vaikui suaugus“ SŽ.

Tiriamosioje medžiagoje eksplicitiškai siejami terminai ir jų perifrazės. Perifrazė – tai „aprašomasis tikrojo pavadinimo nusakymas“ (KalbŽ), „žodžio ar jo formos pakeitimas aprašomuoju žodžių junginiu arba kita konstrukcija, žyminčia atitinkamo daikto (reiškinio) būdingas ypatybes ar jį vaizdingai nusakančia“ (LKE). Kadangi perifrazėmis gali būti aiškinami skaitytojų ne visada aiškūs ir suprantami terminai (Pikčilingis 1975: 231), nemoksliniam diskursui jos parankios. Maria Teresa Cabré teigia, kad mažiau specializuotas diskursas formaliuoju lygmeniu išsiskiria būtent perifrazių gausa (cituota iš Freixa 2006: 58).

Gana gerai žinomu galima laikyti įvairių hormonų pavadinimų perfravimą, pvz.: *Estrogenai, dar vadinami moteriško patrauklumo hormonais SŽ; endorfinai – vadinamieji laimės hormonai SŽ; kortizolio (vadinamojo streso hormono) SŽ* ir kt. Toks perfravimas paremtas platesnės reikšmės ir į bendrąją vartoseną patekusių terminu *hormonas*. Peržiūrėję cituotų terminų apibrėžtis VLEe, matysime, kad endorfinai apibrėžiami kaip polipeptidai, estrogenai – kaip steroidai, t. y. artimesniu hiperonimu.

Iš analizuojamų duomenų akivaizdu, kad ta pačia perifraze kartais pavadinamos ir skirtingos sąvokos, pvz.: *hepatitas A, kitaip vadinamas „nešvarių rankų liga“ SŽ; dizenterija taip pat vadinama nešvarių rankų liga SŽ* ir kt., tad ta pati perifrazė tampa savotišku tų terminų hiperonimu.

Čia paminėtos perifrazės tegali būti laikomos tik kontekstiniais sinonimais ir, be abejo, terminų funkcijų neatlieka. Sunku įsivaizduoti dalykinį tekstą, parašytą be terminų, vietoj jų vartojant tik tokias perifrazes. Jeigu atsižvelgsime į pastovumo kriterijų, nors „nuolatinės, dažnai vartojamos perifrazės virsta frazeologizmais ir papildo sisteminių sinonimų eiles“ (Župerka 2001: 35), tačiau terminijoje tokios perifrazės visų pirma turėtų eiti terminais (būti terminologizuotos)⁹. Grįžtant prie hormonų pavadinimų, VLEe kaip *somatotropino* sinonimas pateiktas *augimo hormonas*, vadinasi, tokį sinonimą galima būtų laikyti ir sisteminiu sinonimu (plg. *žmogaus augimo hormono, kuris dar vadinamas somatotropinu (=somatotropinu) SV*), bent jau nemoksliniame diskurse.

FUNKCINIAI SINONIMAI

Terminologė Judit Freixa, detaliai išanalizavusi įvardijamojo terminologinio varijavimo priežastis, išskyrė penkias priežasčių grupes, iš kurių

⁹ Gausiai perifrasių buvo pateikta MedŽ, į kurį jos įtrauktos kaip sinonimai, daug jų galima laikyti terminų tvarkybos rezultatu.

viena yra funkcinės priežastys (skirtingi komunikaciniai registrai) (Freixa 2006). Funkcinių priežasčių nulemta pragmatinė sinonimija yra itin būdinga medicinos sričiai.

Kaip matyti iš 1 lentelės, kai kurie sinonimai tiriamojoje medžiagoje susieti kaip priklausantys skirtingoms komunikacinėms situacijoms, stiliams ar registrams¹⁰ – bendrajai ar neformaliajai vartosenai (išreiškiamą žodžiais *populiariai, liaudyje* ir pan.) ir mokslinei ar specialistų vartosenai (*mokslškai, mediciniškai, gydytojų* ir kt.), pvz.:

- a) *acetilsalicilo rūgštis (populiariai vadinama aspirinu) SV (acetilsalicilo rūgštis, aspirinas, 2-acetoksibenzenkarboksirūgštis VLEe); danties šaknies kanalo viduje esantis minkštas audinys (pulpa), liaudiškai vadinamas „nervu“ SŽ; sepsio (liaudyje vadinamo kraujo užkrėtimu) SŽ (sepsis, kraujo užkrėtimas VLEe); šviesoje kietėjantys kompozitai, liaudies vadinami helio plombomis SŽ ir kt.;*
- b) *bičių pikis, mokslškai vadinamas propoliu SŽ (pikis, propolis VLEe); pedikulozė (taip mokslškai vadinamas utėlėtumas) SŽ (pedikulozė, utėlėtumas VLEe); pilvaplovės uždegimu. Mediciniškai jis vadinamas peritonitu SŽ; Vidurių užkietėjimas, gydytojų vadinamas obstipacija SŽ (vidurių užkietėjimas, obstipacija VLEe) ir kt.¹¹*

Be abejo, skirtingų komunikacinių situacijų sinonimai pasakomi ir be metakalbinių komentarų, orientuojančių į vartosenos situaciją, pvz.: *Diuretikai, <...> (todėl kartais šie vaistai vadinami „šlapimą varančiais“) SŽ (diuretikai, šlapimą varantys vaistai VLEe); negimdinio (vadinamojo ektopinio) nėštumo SV (negimdinis nėštumas, ektopinis nėštumas VLEe); Probiotikai, vadinamosios „gerosios“ bakterijos SV ir kt.*

Iš tyrimo duomenų matyti, kad moksliškesniais, žinoma, laikomi tarptautiniai terminai. Kyla klausimas – ar populiariosios vartosenos sinonimai taip pat gali būti laikomi ir terminų sinonimais mokslinėje komunikacijoje?

¹⁰ *Registro* terminas yra ypač nevienareikšmis (žr. Miliūnaitė 2009: 25 ir ten nurodytą literatūrą). Vertimo teoretikas Lionginas Pažūsis rašo, kad „kalbėdami apie „registrą“ (angl. *register*), kuriam priklauso žodis, turime galvoje tam tikras sąlygas arba kalbėjimo situaciją, kuri lemia kalbos priemonių, tarp jų ir leksinių vienetų, pasirinkimą“; ir nurodo penkis registrus: familiarųjį, neformalųjį, neutralųjį, formalųjį ir aukštąjį (Pažūsis 2014: 293).

¹¹ Pabrėžtina, kad gydytojų (praktikų) vartojamus terminus ir mokslinėje literatūroje (mokslininkų) vartojamus terminus reikėtų nagrinėti skyrium, nes jie priklauso skirtingoms komunikacinėms situacijoms. Nors, kaip rašoma užsienio terminologijoje, vadinamasis diastratinis variavimas (angl. *diastatic variation*) terminologijoje dažnai apribojamas specialistų (dalykininkų) diskurso ir diskurso ne specialistams (populiarizacijos) opozicija, siūloma atsižvelgti ir į tos pačios srities ekspertų, pavyzdžiui, tyrėjų ir praktikų, vartojamus terminų skirtumus (Picton, Dury 2017). Visgi tiriamojoje medžiagoje kokių nors skirtųjų nepavyko išvelti.

Galima remtis formaliu požiūriu, kad terminografijoje ar enciklopedijose užfiksuoti sinonimai laikytini atitinkamos mokslo srities sinoniminiais terminais, nors čia pat reikėtų pabrėžti ir tokio požiūrio trūkumus – sinonimų fiksavimas priklauso nuo intencijos, polinkių, nuostatų, adresato ir kt., o pati terminija nėra statiška. Pavyzdžiui, jau minėtasis terminas *peritonitas* be sinonimų įtrauktas tiek į VLE, tiek į MedE, tačiau senajame MedŽ kaip šio termino sinonimas pateiktas *pilvaplėvės uždegimas*. Vadinasi, pastarąjį junginį turbūt dabar jau tikslingiausia laikyti neformaliu sinonimu.

Kalbamasis sinonimijos tipas terminologijoje traktuojamas nevienodai. Yra terminologų, pavyzdžiui, Vladimiras Leičikas, kurie mano, kad tokia sinonimija (vadinama stilistine) nėra terminologijos objektas, nes vienas iš sinonimų nepriklauso terminų sistemai (žr. Сложеникина 2005: 120–122). Mat pagal griežtąją sampratą sinonimais terminologijoje laikomi tik semantiškai tapatūs to paties formaliojo registro vienetai (Cabré 1999: 110). Atitinkamai ir angliškame terminologijos žodyne (GTUT) tą pačią sąvoką įvardijantys, bet skirtingose komunikacinėse situacijose vartojami kalbos vienetai priskiriami prie kvazisinonimų. Jonas Klimavičius yra rašęs, kad chemijos terminų žodyne kaip sinonimai pateikiami terminai ir neterminai (*vario sulfatas* – *mėlynasis akmenėlis*) (Klimavičius 1975: 100), vadinasi, nemoksliniai pavadinimai terminais nelaikomi.

Terminų variantų (plačiaja prasme) tyrėja Béatrice Daille akcentuoja, kad vienas iš registrų variantų yra terminologiškai stipresnis už kitą (Daille 2017: 62).

Čia galima paminėti įdomų ispanų terminologinį projektą – daugiafunkcę medicinos srities variantų duomenų bazę *VariMed*, kurioje variantai skirstomi pagal įvairius parametrus. Šiam straipsniui aktuali duomenų kategorija „registras“ – formalusis, neformalusis, neformalusis ekspertų, neutralusis, vaikų. Pavyzdžiui, sąvokos ABDOMINAL PAIN – DOLOR ABDOMINAL (lietuviškai „pilvo skausmas“) angliški variantai atrodo taip: *abdominal pain* – neutralusis variantas, *abdominal tenderness* – formalusis variantas, *belly ache* – neformalusis variantas, *belly pain* – vaikų variantas. Pastarojo – vaikų registro – skyrimas yra visai netipiškas ir neįprastas pasirinkimas terminijos ištekliuose ir aktualus ne visoms sritims. Taip pat kai kurie variantai vertinami balais pagal familiarumą, nuo mažiausiai familiaraus (1 balas) iki itin familiaraus (4 balai). Pavyzdžiui, minėtas *belly pain* įvertintas 4 balais. Būtina paminėti, kad *VariMed* skiriama duomenų kategorija „sąvoka“, taip pat „variantai“, o kategorijos „terminas“ nėra, tad variantai gali apimti tiek terminus, tiek ir neterminus. Terminologijoje

esama įvairių variantų klasifikacijų, į ne vieną iš jų kaip terminų variantai įtraukti ir neformalai¹².

Taigi, iš šiame skyriuje minėtų tekstyno pavyzdžių porų „*nervas*“ ir „*ge-rosios*“ bakterijos būtų gana akivaizdūs neformalūs variantai. Tokių pavyzdžių tiriamojoje medžiagoje yra ne vienas, pvz.: *Diastolinis* (dar vadinamas *apatiniu*) *spaudimas* SŽ (terminai dar ir sutrumpinti); *kūdikų seborėjinis dermatitas* dar vadinamas „*lopšio kepuraitė*“ SŽ; vadinamasis „*lojan-tis*“, *laringitinis kosulys* SŽ; *grybelį* (medicinoje ši liga vadinama *mikoze*) SV (plg. *grybelinės ligos*, *mikozės* MedE) ir kt. Neformaliuosius sinonimus, viena vertus, padeda nustatyti tokios jų ypatybės kaip vaizdingumas, metaforiškumas, orientuojantys į neformalumą. Antra vertus, ir patys terminai gali būti metaforiški, kaip antai *šienligė* (plg. *šienlige*, dar *gydytojų vadinama sezoniniu alerginiu rinitu* SV). Remiantis *VariMed* registrų klasifikacija, *šienligę* turbūt tikslingiausia laikyti neutraliu terminu. VLEe *šienligę* įvardijančių sinonimų eiliškumas yra toks: *šienligė*, *polinozė*, *sezoninis alerginis rinitas* (TLK-10-AM termino *šienligė* nėra (plg. *alerginis rinitas*, *sukeltas žiedadulkių*; *kitas sezoninis alerginis rinitas*)).

Tiriamojoje medžiagoje taip pat išsiskiria botanikos terminai, nes šalia jų pateikiami liaudies terminai (ar tarminiai pavadinimai), kaip antai: *Kadagys*, dar vadinamas *ėgliu* SŽ; *medėjantysis alavijas* (lot. *Aloe arborescens*), dar vadinamas *alijošiumi* SV ir kt.

Kaip neformalūs terminų variantai nurodomi ir determinologizuoti žodžiai, nors jų termininė reikšmė yra visai kita, pvz.:

Hepatitis – tai kepenų uždegimas, liaudyje paprastai vadinamas *gelta* SŽ.

Tai galima aiškinti ir kalbiniais veiksniais, pateiktame pavyzdyje – metonimija (*hepatitas* vadinamas *gelta* pagal išorinį požymį).

Nors sinonimų norminimo klausimai nėra šio straipsnio objektas, vis dėlto verta pacituoti K. Gaivenio teiginį, kad „vertinant ir norminant terminų sinonimus reikia atsižvelgti į tų terminų vartosenos aplinkybes, ypač funkcinę stilių“ (Gaivenis 2002: 34–35). Naujausiuose (deskriptyviosios) terminologijos tyrimuose (pvz., Cabezas García, León Araújo 2020) kaip vienas iš terminografinių išteklių trūkumų akcentuojamas sinonimų pateikimas be kontekstinių nuorodų, kur kurį terminą vartoti.

¹² Čia, pavyzdžiui, galima paminėti vieną naujesnių ir išsamesnių – Pamelos Faber ir Pilar León Araújo – variantų klasifikaciją, kurioje greta kitų išskiriami diafaziniai variantai (angl. *diaphasic variants*), smulkiau skirstomi į 1) mokslinius variantus: a) mokslinius pavadinimus, b) neutralius ekspertų variantus, c) žargoną, d) formules, e) simbolius; 2) neformaliuosius variantus: a) mėgėjų variantus, b) šnekamosios kalbos variantus, c) gimininius (angl. *generic*) variantus; 3) tarpsritinius variantus (Faber, León Araújo 2016: 12–13).

IŠVADOS

Tirtieji metakalbiniai komentarai – terminų sinonimijos rodikliai – nemoksliniame diskurse atlieka dvi pagrindines funkcijas: jais konstatuojamas kitas sąvokos pavadinimas ir apibūdinama antrojo pavadinimo vartoseną. Šios funkcijos yra labai bendros ir nepakankamos terminų sinonimijai identifikuoti, dėl to reikia analizuoti kiekvieną potencialią sinoniminių terminų porą atskirai. Pamatiniai keltini klausimai yra šie: 1) ar abu lekciniai vienetai yra terminai, 2) ar tie terminai yra sisteminiai sinonimai? Be to, net ir tiriant eksplicitinę sinonimiją nepavyksta išvengti fundamentalaus klausimo, kas yra terminas.

Sveikatos tematikos svetainių tekstuose, skirtuose plačiai visuomenei, sinonimai nurodomi kaip alternatyvūs, papildomi sąvokų įvardijimai arba (taip pat ir) kaip aiškesni, pagal vidinę formą suprantamesni ar geriau žinomi terminai. Kaip sinonimai susiejami ne tik skirtingas sąvokas įvardijantys terminai (kontekstiniai sinonimai), bet ir netikslios formos terminai, o tai galima aiškinti tekstinėmis priežastimis (trumpinimu, ilginimu, perfravavimu ir pan.), neatmetant ir raiškos spragų, klaidų. Tarp kontekstinių sinonimų išsiskiria terminų ir jų perifrasių poros, kai kurias perfrazes jau galima laikyti nuolatinėmis.

Nemokslinio sveikatos tematikos diskurso terminijos savitumas – funkciniai sinonimai. Pagal metakalbinius komentarus išsiskiria dvi stambios tokių sinonimų grupės: vieni vartojami mokslo ar srities specialistų kalboje, kiti priklauso bendrajai ar neformaliajai vartosenai. Pastarosios grupės sinonimų skiriamaisiais požymiais galima laikyti vaizdingumą, metaforiškumą, nors tie požymiai ir nėra pakankami juos atriboti nuo tikrųjų terminų. Funkciniai sinonimai verti tolesnio tyrimo.

PAGRINDINIS ŠALTINIS

Lithuanian Web 2014 (ltTenTen14). Prieiga internete: <https://www.sketchengine.eu/lttnten-lithuanian-corpus/> [paieška 2021 m. balandžio mėn.].

LITERATŪRA IR PAPILDOMI ŠALTINIAI

- AIATŽ – *Aiškinamasis imunologijos ir alergologijos terminų žodynas*, sud. V. A. Tamošiūnas, R. Dubakienė, A. Žvirblienė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012.
- Bielinskienė Agnė, Boizou Loïc, Grigonytė Gintarė, Kovalevskaitė Jolanta, Rimkutė Erika, Utkia Andrius 2015: *Lietuvių kalbos terminų automatinis atpažinimas ir apibrėžimas*: monografija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas. Prieiga internete: <https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/92/3/IS-BN9786094671487.pdf>.
- Cabezas García Melania, León Araúz Pilar 2020: Term variation in terminographic resources: a review and a proposal. – *Proceedings of the XIX EURALEX International Congress. Lexicography for Inclusion 1*, ed. Z. Gavrilidou, M. Mitsiaki, A. Fliatouras, Alexandroupolis: Euralex, 405–414.

- Cabré M. Teresa 1999: *Terminology. Theory, Methods and Applications*, ed. Juan C. Sager, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- CorALit – *Lietuvių mokslo kalbos tekstynas (Corpus Academicum Lithuanicum)*. Prieiga internete: <http://coralit.lt> [paieška 2021 m. balandžio mėn.].
- Daille Béatrice 2017: *Term Variation in Specialised Corpora: Characterisation, Automatic Discovery and Applications*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Faber Pamela, León Araúz Pilar 2016: Specialized Knowledge Representation and the Parameterization of Context. – *Frontiers in Psychology* 7, 196. Prieiga internete: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.00196/full#h4>.
- Freixa Judit 2006: Causes of Denominative Variation in Terminology: A Typology Proposal. – *Terminology* 12(1), 51–77.
- Gaivenis Kazimieras 2002: *Lietuvių terminologija: teorijos ir tvarkybos metmenys*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Gaivenis Kazimieras 2014: *Rinktiniai raštai*, sud. J. Gaivenytė–Butler, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- GTUT – de Bessé Bruno, Nkwenti-Azeh Blaise, Sager Juan C. Glossary of Terms Used in Terminology. – *Terminology* 4(1), 1997, 117–156. Prieiga internete: <https://benjamins.com/catalog/getpdf?uuiid=c97699e2-3c9c-47c2-b699-e23c9c17c256&href=%2Fterm%2Fterm.4.1%2Fterm.4.1.08bes%2Fterm.4.1.08bes.pdf>.
- KalbŽ – Gaivenis Kazimieras, Keinys Stasys. *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa, 1990.
- Kilgarriř Adam, Baisa Vít, Buřta Jan, Jakubiček Miloř, Kovář Vojtěch, Michelfeit Jan, Rychlý Pavel, Suchořmel Vít 2014: The Sketch Engine: ten years on. – *Lexicography* 1, 7–36.
- Klimavičius Jonas 1975: Tarptautinių ir lietuviškų terminų sinonimija terminografijoje. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 16, 91–123.
- LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*, par. K. Morkūnas, red. V. Ambrazas, 2-as patiksl. ir papild. leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.
- MedE – *Medicinos enciklopedija* 1–2, red. V. J. Grabauskas ir kt., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1991–1993.
- MedŽ – Astrauskas Vytautas, Biziulevičius Stasys, Pavilonis Salezijus, Vaitilavičius Adomas, Vileišis Aleksandras, *Medicinos terminų žodynas*, Vilnius: Mokslo, 1980 [paieška per *raštiją.lt*].
- Miliūnaitė Rita 2009: *Dabartinės lietuvių kalbos vartosenos variantai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Mitkevičienė Asta 2020: Ar terminų sinonimija yra trūkumas? – *Bendrinė kalba* 93, 1–18. Prieiga internete: <http://journals.lki.lt/bendrinekalba/article/view/899/1112>.
- Pažūsis Lionginas 2014: *Kalba ir vertimas*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Petrėnienė Ona 2003: Terminų aiřkinimas mokslo populiarinamuosiuose tekstuose. – *Terminologija* 10, 42–54.
- Picton Aurélie, Dury Pascaline 2017: Diastatic variation in language for specific purposes. Observations from the analysis of two corpora. – *Multiple Perspectives on Terminological Variation*, ed. P. Drouin, A. Francœur, J. Humbley, A. Picton, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 57–80.
- Pikčilingis Juozas 1975: *Lietuvių kalbos stilistika* 2, Vilnius: Mokslo.
- Sager Juan 1990: *A Practical Course in Terminology Processing*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Stankevičienė Sigita 2013: *Gamtos mokslų kalba: gretinamasis vokiečių ir lietuvių kalbų leksinių-semantinių aspektų tyrimas*: daktaro disertacija, Vilnius. Prieiga internete: <http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:2091553/datastreams/MAIN/content>.
- TLK-10-AM – *TLK-10-AM Sisteminis ligų sąrašas*, 2015. Prieiga internete: <http://ebook.vlk.lt/e.vadovas/index.jsp>.
- VariMed – prieiga internete: <http://varimed.ugr.es>.
- VLEe – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, elektroninis variantas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. Prieiga internete: <https://www.vle.lt/> [žiūrėta 2021 m. liepos mėn.].
- Župerka Kazimieras 2001: *Stilistika*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Župerka Kazimieras 2007: Profesinės kalbėsenos nuorodos nelingvistiniuose tekstuose. – *Žmogus ir žodis* 1, 58–64.
- Župerka Kazimieras 2012: *Metalingvistika: nekalbininkų kalbotyra*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Сложеникина Юлия Владимировна 2005: *Термин: семантическое, формальное, функциональное варьирование*, Самара: Изд-во СГПУ.

Summary

The article addresses the synonymy in terminology expressed by metalinguistic comments. Explicit synonymy in terminology is a relevant topic deserving a more thorough study not only for its applied value but also for its reflection of the addresser's conscious attitude towards the relationship of terms. Hoping to find more varied types of synonyms, the study did not focus on the synonyms of terms in scientific discourse; instead, the texts intended for the general public were chosen for the analysis. The main source of the study is the part of web corpus *Lithuanian Web 2014 (ltTenTen14)* compiled from texts taken from educational health websites. The study sought to determine the character of explicit synonymy, to distinguish the problematic cases. Considerable attention is paid to the issues of the selection of synonyms.

The metalinguistic comments (with *vadinam** 'called'), as the indicators of synonymy in terminology, play two major functions in non-scientific discourse: they are used to indicate a different name of the concept and to describe the usage of the second name. The above functions are very general and do not suffice to identify the synonyms of terms. As a result, we need to analyse every potential pair of synonymous terms separately. The basic questions posed in the study are whether: 1) both lexical units are terms; 2) those terms are systemic synonyms. Besides, even with the focus on explicit synonymy, we cannot avoid the fundamental question of what the term actually is.

In the texts appearing on the websites on health topics, which are intended for the general public, synonyms are provided as alternative and additional designations of concepts or (also) as more explicit terms, which are better understandable by their internal form or are more widely known. Not only the terms denoting different concepts (contextual synonyms) but also the terms of inaccurate form are linked as synonyms. The latter may be explained by textual reasons (shortening, lengthening, paraphrasing, etc.) by not disregarding the possibility of gaps and errors in expression as well. The pairs of terms and their periphrases stand out in the group of contextual synonyms; certain periphrases can already be considered stable.

Functional synonyms are a peculiar feature of terminology in non-scientific health discourse. Based on metalinguistic comments, two large groups of such synonyms can be distinguished: those used in the scientific language or the language of experts of the domain, and those that belong to the general or non-formal usage. Vividness and metaphorical expression can be considered the distinguishing features of the latter group, though these features are not sufficient to separate them from proper terms.

Gauta 2021-09-03

Asta Mitkevičienė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas asta.mitkeviciene@lki.lt